

Мисик О.А.

Етноміфологеми "вогонь" і "вода" у тропеїчній системі українського поета-шістдесятника І. Калинця: лінгвосемантичний аспект

Мисик Оксана Андріївна, аспірант

Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, м. Тернопіль, Україна

Received October 25, 2013; Accepted November 28, 2013

Анотація. У статті розглянуто особливості функціонування етноміфологеми "вогонь" і "вода" у тропеїчній системі українського поета-шістдесятника І. Калинця (збірки "Невольничча муза" та "Пробуджена муза") з позиції їх лінгвосемантичного аналізу. Простежено специфіку авторського тлумачення символічного змісту стихій вогню і води як знаків української етнокультури.

Ключові слова: етноміфологема, етносимволіка, лінгвосемантичний, вогонь, вода, І. Калинець.

У межах сучасної лінгвістичної парадигми пріоритетним є аналіз мови як виразника етносвідомості. Активізація досліджень мови художнього тексту в цьому аспекті зумовлена тим, що авторська вербальна модель світу обов'язково містить зразки етносимволіки слова, що, у свою чергу, дає змогу з'ясувати картину світу певного етносу; традиційні риси менталітету народу, які залишаються незмінними протягом століть; зміни у світогляді нації на певному етапі історичного розвитку; індивідуальні особливості світосприйняття автора. З огляду на це актуальним видається опис тих лексем у творах видатних письменників, семантика яких має глибинні етнокультурні нашарування. Зпоміж них привертають увагу насамперед ті, що реалізуються у тропеїчних структурах, де вибір компонентів не є випадковим, а зумовлений внутрішньою логіко-семантичною перцепцією світу автором.

Етносимволічний, культурний потенціал мовних знаків на позначення первісних стихій, зокрема вогню і води, надзвичайно глибокий. У свій час його розглядав О. Потебня в праці "Про деякі символи в слов'янській народній поезії". Із досліджень сучасних мовознавців привертають увагу наукові студії Н. Слухай, В. Жайворонка, В. Кононенка, С. Белевцової та ін.

Запропонована стаття присвячена аналізу етнокультурного змісту етноміфологеми "вогонь" і "вода", репрезентованих у різних тропеїчних конструкціях та розглянутих на рівні поетичної моделі світу І. Калинця. Матеріалом дослідження послужили збірки "Невольничча муза" та "Пробуджена муза", образність яких ґрунтується на міфологічних та фольклорних пластах українського народу.

Як зазначає О. Гнатюк, "сама заглибленість у нашарування культури, постійне в-неї-буття, намагання осмислити традицію й показати її промінювання під сучасну пору свідчать, що поезія Калинця неповторна, його світ приваблює і заманює читача углиб, бо це не просто перевіршовані національні перекази, міфи, історичні сюжети, а поетично зображене сьогодення з глибокою (в буквальному і переносному значеннях) ретроспекцією" [3, с. 20].

Лінгвісти характеризують міфологеми як "мовний етнокод, що під час дешифрування проходить процес відтворення закладеної культурологічної інформації" [1, с. 16]. У поетичній творчості вона по-різному інтегрується автором.

Етносимволічне навантаження поетичних текстів І. Калинця є спеціально актуалізоване митцем і визначене його світоглядною позицією. У своїй поетичній моделі світу він стимулює пізнавати власні пракорені, культуру, адже саме в самоусвідомленні вбачає запоруку розвитку нації. Поетичні тексти автора містять безліч слів, що у прямому або символічному значенні маніфестують духовність українців, зокрема релігійну сферу (язичництво та християнство), мистецьку (музика, живопис, архітектура, література тощо), ментальну та ін.

У складі тропів у поетичній картині світу І. Калинця мовні знаки на позначення стихій вогню і води перебувають у позиції як суб'єкта, так і об'єкта зіставлення. У першому випадку акцентування ознак, створення образу відбувається шляхом їхнього уподібнення іншим феноменам дійсності. У другому – він є "дескриптором будь-якого суб'єкта і як характеристика є цікавим з погляду міри асоціативно-образного отождоження з ознакою іншого предмета" [6, с. 60].

У досліджуваних текстах автор використовує різні мовні знаки на позначення вогню, а саме: назви сил природи (*вогонь*), форми вияву горіння (*жар, присок, полум'я, бенгальський вогонь, спалах, іскра, пожежа*), форми підтримання горіння (*багаття, кострище, смолоскип, ватра*), назви продуктів згорання (*тлінки, попіл, попелище, огарок, вулик, сажка, дим*), дій (*спалювати, горіти, палахкотіти, палати, спопелити*).

Мотиваційною основою тропеїчних уподібнень часто є звернення до фоново-енциклопедичних характеристик вогню – здатності знищувати, завдавати болю, освітлювати, гріти, кольористичних характеристик тощо. Наприклад, сема "здатність завдавати болю" реалізується в метафорі *гострий вогонь цвяхів* [5 (II), с. 289-290]. У наведеному прикладі цю ознаку підсилює метафора *гострий біль*.

Нерідко авторські асоціації виникають на основі зовнішньої подібності рослини і вогню: *вогонь червоних дерев* [5 (I), с. 64], *зеленолезі ватрища трав* [5 (I), с. 72] тощо. При цьому актуалізується міфологічний рівень символіки стихії, її значеннєвий потенціал у народнопоетичному уявленні.

Логіко-лінгвістична тотожність "вогонь – бог" (*Молимось вогню, первісному богу гордих* [5 (I), с. 45]) реалізує язичницьке сприйняття стихії. У різних повір'ях і пам'ятках знаходимо обоження вогню, тобто шанування його як бога. У стародавніх записах вогонь інколи іменують Сварожичем, сином бога Сва-

рога [4, с. 30], а слов'ян за їхньою вірою називають вогнепоклонниками: *всі ми походим з-під знаку вогню* [5 (I), с. 74].

Міфологічне оживлення стихії у поетичних текстах І. Калинця знайшло відгомін в уподібненні за зооморфною (*кам'яною сокирою / я вполював вогонь / тремтів він як олень* [5 (I), с. 206-207]) та антропоморфною (*викрикував [вогонь] темні слова / які й тепер не зрозуміти* [5 (I), с. 207]) моделями.

У позиції суб'єкта осмислення реалізується семантика знищення у межах земних властивостей: *пильнуй пане-брате / іскри з люльки / бо і сама щезне / і поле перейде* [5 (II), с. 328]. Подібне значення об'єктивується і в позиції об'єкта зіставлення, причому символізуючи знищення не лише фізичне, а й духовне: *оминувши високі кострища / циркулярних прилюдних вироків чи домашнє полум'я самосудів* [5 (I), с. 329], *палають / храми і люди* [5 (I), с. 162].

У народному світобаченні вогонь наділений великою очищувальною силою, стрибки через нього, зокрема в ніч на Івана Купала, символізують очищення землі від нечисті [4, с. 32]. Це підтверджує контекст: *Очисти нас від скверни, ватро Купала, / ти ж сонце годуєш свого полум'я вим'ям* [5 (I), с. 45]. У цих рядках через тотожність "вогонь – вим'я" об'єктивується ще одне значення – "вогонь як життєдайна сила, джерело життя".

За давніми повір'ями, саме терновий вогонь має очищувальну й оберегову силу та вважається ідеальним. В І. Калинця він виступає найвищим мірилом цінностей: *Є певно щось понад вогонь терновий, / коли мене жене настійливо на прою!* [5 (II), с. 63].

Утіленням вогняної стихії часто вважали велетенського змія-дракона, мешканця підземних глибин, володаря численних скарбів (які також асоціювалися з вогнем) [8, с. 73]. Зображення вогню і червоного заходу сонця ("сонце – небесний вогонь") у вигляді змія характерне й для творчості І. Калинця: *не пригасити вогню / сичить як змій / з паці розприскує / чорні лилики* [5 (II), с. 19] або *змій вечора / з-за овиду / доригує вогнем* [5 (II), с. 25].

Не менш розгалуженим є і лексико-семантичне поле найменувань води, яке охоплює назви водойм (*море, озеро, ріка, джерело, струмок, берег, калюжа, криниця*), форм переміщення води (*водограй, хвиля, прибій, шумовиння, піна, крапля, сплеск, заводь, бистринь*), водних станів та опадів (*лід, крижина, сніг, дощ, роса, сльота, замет, мжичка*), дієслова зі значенням руху (*спливати, лягати, текти, напливати, виступати з берегів, стікати, виплискуватися, переливатися, витися, плисти, висихати*) та семантикою інших дій, пов'язаних із водою (*канути, запливати, випливати, пуститися берега, спливати, напувати, потопити, обтрушуватися*).

Особливості функціонування лексеми *вода* у тропічній системі І. Калинця демонструють декілька векторів. У метафорах, порівняннях передусім актуалізуються такі властивості води, як здатність до наповнення, рух, динамізм, нестримність, згубність, кольорова гама, котрі часто зазнають індивідуально-авторського тлумачення: *шугнула прибоєм суконка / сплигло шумовиння сорочки* [5 (I), с. 142], *поводдя трав високих і густих* [5 (I), с. 43].

Загалом у тропях реалізується насамперед етносимволічний зміст стихії. О. Таланчук, розглядаючи культ води, зауважує: "Якщо ж говорити про поклоніння слов'ян силам стихій, то, напевне, воду серед них можна поставити на перше місце. Українці ж і досі залишилися водопоклонниками – свідомими або підсвідомими. Семантичне поле міфологеми води безмежне, враховувати всі нюанси символічного застосування її у народній свідомості, мабуть, неможливо, тому що говорити про воду – це зачіпати питання життя і смерті, космосу і хаосу; це говорити про матір і дитину, небо і землю, літо і зиму, красу і розум, любов і страждання, – тобто про все, що бачить, чує і чим живе людина" [9, с. 92].

Криницям і болотам приносили жертви, вважали їх святощами [2, с. 49]. У поетичних текстах реалізується сакральне значення, пов'язане з усвідомленням святості води та одного з її джерел – криниці: *А була ти, небого [криниця – О. М.], богинею у правітчизні, / молилися предки до твого непороччя, / тили вони жадібно тіло твоє пречисте, / солодкою водою причащали очі* [5 (I), с. 54]. Сакральність на вербальному рівні реалізована іменником *непороччя* та ад'єктивом *пречиста*, що об'єктивують ознаки "чиста", "свята", і дієсловами *молитися* та *причащати*. Переосмислення води за антропоморфним кодом дозволяє асоціювати її з Богородицею, атрибутами якої зазвичай є Непорочна та Пречиста, а Свята Євхаристія є одним із головних обрядів у християнстві.

В основі багатьох родинних і календарних обрядів лежить віра в очисну здатність води. Тому до неї адресовано багато замовлянь, в яких просять очистити людину від лихого [8, с. 76]. Семантика мольби есплікується в наступному поетичному тексті: *богине в розмаїтих одмінах / прообразе багатолікого стовпа / знад Збруча / нині ниспошли себе / виснаженій землі / бо ріки твої міліють / не огортай / караючи / кригою / наші серця і суходоли / не дай милуватися / зірчастою подобизною / на віях заблукало / у сніговій пустелі / являй / хоч у химері хмар / подобу душ наших / і визволь нас / від тягаря скорбот / пекучою сльозою* [5 (I), с. 160]. У наведеному контексті реалізується декілька значень аналізованої етноміфологеми. По-перше, вода – це божество, асоціації засвідчені антропоморфною моделлю "вода – богиня". По-друге, вода – плодючість. Без води немає життя, тому автор доречно вживає дієслово *ниспошли* на позначення прохання, оскільки воно позначене сакральною конотацією, так як його переважно вживають по відношенню до божественних сутностей. Лексеми *серце* і *суходоли* залежать від дієслова *не огортай*, об'єктивуючи традиційну для української етнокультури псевдототожність "природа – внутрішній світ людини". Покритий кригою суходіл є наочним образом, що апелює до сенсорних відчуттів людини, зокрема тактильних (холоду), зорових (зима асоціюється з відмиранням природи), і відображає зовнішній світ людини. Внутрішній світ символізується в образі серця, причому позитивні його якості суголосні поглядам Г. Сковороди, а огортання серця кригою тотожне духовному збайдужінню і вродженню. Значення духовного очищення водою виражає також уподібнення "хмара – подоба душі". Ототожнення внутрішнього світу людини з серцем та

душею суголосне українській етнічній моделі особистості.

Із цього приводу Л. Ставицька висловила у свій час таку думку, що в українській поезії "душа і серце володіли певною мовно-естетичною самоцінністю в тексті з огляду на кордоцентризм національної художньої свідомості; наявність відповідних лексем вводила в царину багатогранного емоційного світу людини з його мінімальною метафоричною конкретизацією" [7, с. 173].

Значення води як символу високої духовності і моральності реалізується у позиції об'єкта зіставлення – характеристизатора людини і в такому контексті: *де очі — мов криниці чисті / з перлистом, та холодним дном* [5 (II), с. 509].

До води в давніх міфах та легендах, за якими первісно не існувало нічого, часто уподібнюється час, при цьому міфологема "вода" набуває символічного значення вічності, плинності часу [8, с. 75]. Творчо осмислена автором, ця тотожність зазнає різних трансформацій мовного вираження: *між високими берегами / юності / і своїм христовим віком* [5 (II), с. 7] або *[Час – О.М.] і суводь, і нетеча* [5 (II), с. 235]. У позиції об'єкта зіставлення вода стає дескриптором часу, семантичний потенціал мовних знаків на її позначення демонструє амбівалентність художнього образу.

У поетичному тексті і *скуштування води перелюбу неминуче / на весільних багряних ложах / переливаються води життя* [5 (I), с. 318] у структурі генітивних метафор слово *вода* реалізує значення "парування, любові". Парування у слов'ян часто відбувалося коло води, а разом вмитися символізувало побрататися. В обряді весілля по коморі молоді йдуть на річку вмиватися, і вмивають одне одного; або відбувається ритуальне вмивання при криниці [4, с. 46].

Виразенню авторської ідеї у поезії І. Калинця підпорядковані мовні знаки з різною семантикою, проте важливу роль серед них відіграють лексеми, що репрезентують стихії вогню і води. Використання їх у позиції суб'єкта осмислення та об'єкта зіставлення, засвідчене тропейними структурами у поетичних текстах І. Калинця, передбачає реалізацію двох ліній значень: фоново-енциклопедичних та етноміфологічних. Щодо останніх, то вогонь реалізує семантику нищівної, згубної, очищувальної, життєдайної сили, джерела життя, асоціюється з богом, змієм. Тоді як вода символізує святість, очищувальну силу, плодючість, високу духовність, вічність й плинність часу, асоціюється з богинею, шлюбом. Лінгвосемантичний аналіз етноміфологем "вогонь" і "вода" в Калинцевих поетичних текстах засвідчив, що вони є полісемантичними, аксіологічно маркованими, амбівалентними.

ЛІТЕРАТУРА

(REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- Белевцова С.О. Міфологема в українській поетичній моделі світу першої третини ХХ століття (на матеріалі творів В. Свідзінського і М. Драй-Хмари): автореф. дис... канд. філол. наук / С.О. Белевцова. – Харків: Б.в., 2010. – 22 с.
Belevzova S.O. Mifologema v ukrainskii poetychnii modeli svitu pershoi tretyny XX stolittya (na materialii tvoriv V. Svidzinskogo i M. Dray-Hmary) [Mythologem in Ukrainian poetic model of the world of the first third of the twentieth century (on the basis of the works of V. Svidzinskyyi and M. Dray-Hmara)]: avtoref. dys. ... kand. filolog. nauk / S.O. Belevzova. – Harkiv: B. v., 2010. – 22 s.
- Гнатюк В. Нарис української міфології [Текст] / В. Гнатюк ; підгот. та опрацюв. тексту, вступ. ст. і примітки Р. Кирчів ; іл. О. Кульчицька. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. – 264 с.
Hnatiuk V. Narys ukrainskoi mifologii [Sketch of the Ukrainian mythology] [Text] / V. Hnatiuk – Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2000. – 264 s.
- Гнатюк О. Від упорядника збірки // І. Калинець. Пробуджена муза. – К., 1992. – С. 3-27.
Hnatiuk O. Vid uporyadnyka zbirky [From compiler of the collection] // I. Kalynets. Probudzена muza [Awakened Muza]. – K., 1992. – S. 3 – 27.
- Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія / Іларіон, митрополит. – К.: Обереги, 1992. – 424 с.
Ilarion, mytropolyt [metropolitan]. Dohrystyyanski viruvannya ukrainskogo narodu: Istorychno-religiyna monografiya [Pre-Christian beliefs of the Ukrainian people: historical and religious study] / Ilarion, mytropolyt [metropolitan]. – K.: Oberegy, 1992. – 424 s.
- Калинець І. Зібрання творів: у 2 т. / І. Калинець. – К.: Факт, 2004. – Т. 1: Пробуджена муза. – 416 с.; Т. 2: Невольничка муза. – 544 с.
Kalynets I. Zibrannya tvoriv: u 2 t. / I. Kalynets. – K.: Fakt, 2004. – T. 1: Probudzена muza [Awakened Muza]. – 416 s.; T. 2: Nevolychnycha muza [Imprisoned Muza]. – 544 s.
- Слухай Н. В. Мовна символіка та міфопоетика текстів Тараса Шевченка / Н. В. Слухай, Ю. Л. Мосенкіс. – К.: Видавничий дім А+С, 2005. – 165 с.
Sluhay N. V. Movna symbolika i mifopoetyka tekstiv Tarasa Shevchenka [Language symbolics and mythopoetics of Taras Shevchenko's texts] / N. V. Sluhay, Yu. L. Mosenkins. – K.: Vydavnychiy dim A+C, 2005. – 165 s.
- Ставицька Л.О. Естетика слова в українській поезії 10 – 30 рр. ХХ ст. / Л.О. Ставицька. – К.: Правда Ярославичів, 2000. – 156 с.
Stavytska L.O. Estetyka slova v ukrainskii poezii 10 – 30 rr. XX st. [Esthetics of the word in Ukrainian poetry of 10 – 30 years of the XX century]. / L.O. Stavytska. – K.: Pravda Yaroslavychiv, 2000. – 156 s.
- Сто найвідоміших образів української міфології / [заг. ред. О. Таланчук]. – К.: Орфей, 2002. – 448 с.
Sto naividomishykh obraziv ukrainskoi mifologii [One hundred images of the most famous Ukrainian mythology] / [zag. red. O. Talanchuk]. – K.: Orfey, 2002. – 448 s.
- Таланчук О. Українознавство. Усна народна творчість / О. Таланчук. – К., 1998. – 248 с.
Talanchuk O. Ukrainoznavstvo. Usna narodna tvorchist [Ukrainian Studies. Folklore]. – K., 1998. – 248 s.

Mysyk O.A. Ethnic mythologems "fire" and "water" in the trope system of Ukrainian poet of sixties I. Kalynets: linguistic and semantic aspect

Abstract. In the article the functioning of the lexemes fire and water in I. Kalynets' trope system is considered. Logical and semantic analysis is used. Poetic texts of collections "Imprisoned Muza" and "Awakened Muza" were the material to study. It was found that as an element of the composition of tropes in poetic texts of I. Kalynets language units that identify fire and water are used both in the position of the subject of comprehension and the object of comparison. In the first case, the emphasis of its features, image crea-

tion is done by assimilating to other phenomena of reality. In the second it acts as a descriptor of any subject and is interesting from the point of view of logical and linguistic identification with the symptom of another object. It was found that the use of lexemes fire and water in tropes in I. Kalynets' poetic texts implies the realization of the two lines of meaning: background-encyclopedic and ethnic mythological. In the latter case, the fire and water acquire the status of ethnic mythologeme, because they contain the cultural information, that is realized in the poetic texts in different authorial interpretations. The author's interpretation of the ethno symbolic meaning of the elements is traced. It is found that the pagan perception of the elements is implemented in the identity of the fire – god, also fire is used with the following meanings: the destruction, the spiritual and moral destruction, great cleaning power, the life force, the fire as a source of life, the ideal blackthorn fire as the cleansing power. In I. Kalynets' poetic texts the cult of water that was characteristic for Slavs is actualized. The following meanings of water are implemented: holiness, cleansing power, deity, fertility, symbol of spirituality and morality, eternity and flow of time, mate. The images of water and fire are polysemantic, even ambivalent.

Keywords: *ethnic mythologeme, ethnic symbolics, linguistic and semantic analysis, fire, water, I. Kalynets.*

Мысык О.А. Етномифологемы "огонь" и "вода" в тропеической системе украинского поэта-шестидесятника И. Калинца: лингвосемантический аспект

Аннотация. Выражению авторской идеи в поэзии И. Калинца подчинены языковые знаки с разной семантикой, однако важную роль среди них играют лексемы, представляющие стихии огня и воды. В статье рассмотрены особенности функционирования этномифологем "огонь" и "вода" в тропеической системе И. Калинца с позиции их лингвосемантического анализа. Материалом исследования послужили сборники "Невольничья муза" и "Пробужденная муза", образность которых основывается на мифологических и фольклорных пластах украинского народа. Установлено, что в составе тропов в поэтических текстах И. Калинца языковые знаки для обозначения стихий огня и воды находятся в позиции как субъекта, так и объекта сопоставления. В первом случае акцентирование их признаков, создание образа происходит путем уподобления другим феноменам действительности. Во втором – он выступает дескриптором любого субъекта и интересен с точки зрения логико-лингвистического отождествления с признаком другого предмета. Использование лексем *огонь* и *вода* в тропеических структурах И. Калинца предусматривает реализацию двух линий значений: фоновно-энциклопедических и этномифологических. Как этномифологемы, они содержат прежде всего культурологическую информацию, которая реализуется в исследуемых текстах в различных авторских интерпретациях. Определены авторские варианты интерпретации этносимволического содержания соответствующих стихий, например, этномифологема "огонь" символизирует уничтожение – духовное и нравственное, большую очистительную, жизненную силу и др.; "вода" – святость, плодородие, быстротечность времени, любовь и под. Лингвосемантический анализ этномифологем "огонь" и "вода" в поэтических текстах И. Калинца засвидетельствовал, что они есть полисемантическими, аксиологически окрашенными, амбивалентными.

Ключевые слова: *этномифологема, этносимволика, лингвосемантический анализ, огонь, вода, И. Калинец.*